

*KAMENA NOĆ – SMRT I SJEĆANJE U RUSIJI DVADESETOGA STOLJEĆA**CATHERINE MERRIDALE, Night of Stone, Death and Memory in**Twentieth-Century Russia, London 2002.*

Hrvatska historiografija stoji pred velikom zadaćom što opširnijega istraživanja povijesti 20. stoljeća. Zato je nužno pratiti stranu literaturu i obavijestiti se o različitim mogućnostima pristupa povijesnoj zbilji. U ovoj izvanrednoj knjizi engleske povjesničarke Catherine Merridale riječ je o oralnoj historiji odnosno historijskoj antropologiji, važnost koje za upoznavanje dvadesetoga stoljeća ne treba posebno naglasiti.

U «barbarskom» 20. stoljeću milijunske su nasilne smrti obilježile uspomene preživjelih te osobne žalosti a i službene, ideološke manipulacije sjećanjima. Neka se ubojstva osuđuju, a druga opravdavaju i govor o njima važna je sastavnica političkoga života, struktura moći i svakodnevice maloga čovjeka. Zasluga je Catherine Merridale da se trudila prikazati značaj kulture smrti u Rusiji koji se, u njenoj interpretaciji, bitno razlikuje od one u njenoj domovini Engleskoj. (Autorica ne uspoređuje Staljinovu strahovladu s onom Mao Ce Tunga koja joj je možda najbližija.) I s gledišta iskustva u Hrvatskoj mogle bi se naći neke sličnosti, no neosporno je da su carska Rusija i Sovjetski Savez predstavljali vrhunac omalovažavanja ljudskoga života i manipulacije smrću.

Autorica je postavljala Rusima i Ruskinjama pitanja o tome kako je teška prošlost, prožeta golemim gubicima ljudskih života, utjecala na njihovu svakodnevnicu, namjere, sanje i noćne more. U kazivanjima svjedoka sablasnih događaja iskristalizirao se poseban način pričanja o vlastitom životu i preživljavanju, o gubicima u obitelji, o reakcijama na nasilne smrti rođaka.

Na temelju svojih živih izvora, ali i brojnih i raznovrsnih pisanih dokumenata, autorica uspijeva pokazati kako su najprije ljudi u Rusiji, a ponešto i u Ukrajini, doživjeli tijekom 20. stoljeća više krvoprolića i nasilne smrti nego oni u drugim europskim zemljama. Milijuni ljudi umrli su u epičkom razaranju koje su izazvali ratovi, revolucija, valovi gladi, epidemije i politička čišćenja. Merridale pruža uvid u sablasnu kulturu smrti u Rusiji, u svijet udovica, siročadi, suza, u tehnike preživljavanja, u izdržljivost milijuna ljudi. Mislim da je riječ o senzibilnom istraživanju dijela uvjetovanosti suvremenoga ruskoga mentaliteta, o pokušaju da se «Zapadu» približi, kako ona kaže, «lijepa ali izmučena kultura». Autorica to postiže svojim suosjećanjem s mučnim uspomenu preživjelih ispitanika.

Naslov knjige je «Kamena noć» prema pjesmi «Requiem» slavne Ane Ahmatove. Ona je pjesnički izrazila svoj doživljaj smrti koji je za ljude u Rusiji bio uvijek prisutna mora. U «Kamenoj noći» golemu zvijezda sjaji ravno u oči pjesnikinje i obećava joj skorbu smrt.

Merridale se poslužila formalnim osobnim i grupnim intervjuom ali i spontanim razgovorima s preživjelima najvećih katastrofa u sovjetskoj povijesti, zatim s djecom preživjelih, s medicinskim osobljem i drugim profesionalcima, koji su imali dodir s umirućima (liječnici, medicinske sestre, svećenici, aktivisti Komunističke partije), s onima koji su izgubili svoje najmilije i naposljetku sa suvremenicima koji se danas brinu o preživjelima i unesrećenima.

Autorica je obavljala ispitivanja uglavnom u Moskvi, Sankt Peterburgu i Kijevu, a možda je važno spomenuti da je promijenila imena ispitanika da bi sačuvala njihovu tajnost. Naime, priče pojedinaca o njihovim susretima sa smrću i posljedicama ni danas nisu dobro došle.

Više od 50 milijuna sovjetskih života izgubljeno je samo između 1914. i 1953. (godine Staljinove smrti) zbog nasilja, gladi i ratova. Pola tih smrti izazvao je «veliki domovinski rat» (1941-1945). Nakon suvremene «antisovjetske revolucije» autorica je mogla slušati priče o smrti i sjećanja triju generacija. Ta povijest mentaliteta i kulturne samosvijesti pokazuje kako su ljudi žalili, razumijevali milijune smrti, a pogotovo kako su morali šutjeti o njima.

Već prije 1917. ruski se način smrti pod utjecajem Pravoslavne crkve razlikovao od zapadnoga. I posljedice sovjetske revolucije i pad Sovjetskoga Saveza ostavili su duboke tragove u pojedinim životima i javnim ritualima. Sve se mijenjalo, čak i značenje smrti. Sovjetske su vlasti sustavno onemogućavale obavijesti o umrlima. Bilo je zabranjeno govoriti o gladi početkom tridesetih godina koja je upropastila živote desetina milijuna ljudi a izazvala smrt pet milijuna. Slično je bilo i s poslijeratnom gladi 1946. Sovjetska je vlast nastojala zatamniti milijunske smrti jer je to odgovaralo njenu nauku o nadmoći komunističkoga načina života. Zato odgovor pojedinaca na masovne smrti rodbine i susjeda nosi izrazito ideološki naboj. Cinična, surova i manipulativna službena politika pokazuje kako je režim prezirao pojedine živote i istinu. Zato Merridale zaključuje da u svim razdobljima tumačenja masovnih smrti traje kulturni kontinuitet u spoznaji da je život u ruskoj povijesti vrlo jeftin.

Shvaćanje smrti do 1917. određivalo je učenje Pravoslavne crkve i carskoga samodržavlja, a modernu je kulturu nasilja kasnije provodila sovjetska država. Očigledno se sjećanje s vremenom mijenjalo što je izrazito nakon pada Sovjetskoga Saveza. Kako je ono kontroverzno pokazuju suvremene rasprave o tome što čini heroja, koja požrtvovnost zaslužuje nagradu, koje se vrsti ubijanja mogu ispričati.

Autorica upozorava na pitanje psihičkih trauma, koje imaju privilegirano mjesto u zapadnom razumijevanju nasilja i njihovih posljedica, a u Sovjetskom Savezu se i danas ne želi uzeti u obzir postojanje posttraumatskoga stresa. Preživjeli u tom politiziranom društvu prihvaćali su šutnju o smrtima jer je to u okrutnom sovjetskom režimu bilo jedino moguće opredjeljenje. Mnogi su ionako mislili da je duševna patnja luksuz u svijetu gladi i fizičke ugroženosti. Oni koji su sudjelovali u okrutnostima ih dakako niječu, kao i oni koji su pasivno prihvaćali svako nasilje.

Tajna je bila bitna sastavnica sustava koji je izazvao masovne gubitke. Zato je u središtu ove knjige tišina i ne mogu se naći jednoznačni odgovori.

Svaka žalost je osobna, ali gubici koje su doživjeli rođaci Staljinovih žrtava bili su izuzetno osobni i tajni. Pedeset godina do pada Sovjetskoga Saveza obitelji su čuvale svoju žalost dubokom šutnjom. Roditelji su sakrivali svoju bol i od vlastite djece jer je bilo opasno žaliti za ubijenima od Staljinova režima kao «neprijateljima naroda» pa i biti s njima u rodu. Čak i osamdesetih godina, kada su priče o prošlosti objavljivane u novinama pod utjecajem Gorbačovljeve «glasnosti», stanovništvo, koje je naučilo skrivati svoju tobožnju sramotu, nije vjerovalo da je «kamena noć» prošla.

Kako posljednji preživjeli stare i umiru, njihove priče kao fragmenti povijesti tj. ideologija i društvenih promjena, ne smiju nestati. Na to je Merridale htjela upozoriti svojom knjigom. Ideja mistične ruske narodnosti razvijala se stoljećima nasilne povijesti – ratova, invazija, gladi, prirodnih katastrofa. Izolacija sovjetske Rusije taj je tijek na svoj način samo pojačala. Pojave koje su oblikovale stav ruskoga naroda prema patnji i smrti bile su različite. Zacijelo su ortodokсно kršćanstvo i carsko samodržavlje bili temelji konstrukciji smisla jedinstva i kolektiviteta. Car kao polubog imao je samo mističnu vezu s narodom.

Kada je sovjetski komunizam propao, milijuni ljudi pokušali su vratiti nešto od propaloga svijeta carske Rusije. Oživjeli su simbole autokracije, diskreditirane od sovjetskih vlasti, punili su crkve.

Većina stanovništva u carskoj Rusiji bili su seljaci i njihov vjerski univerzum te stav prema smrti postali su donekle duhovni temelji iako bitno izmijenjenih sovjetskih rituala. Prikazujući strašnu bijedu seljaka u carskoj Rusiji – što su je uz ostalo izazvale velike gladi 1891/92. te 1906. – fizičku udaljenost između većih gradova i pogođenoga sela te karakter revolucije 1905., Merridale se osvrće na mišljenje povjesničara da je carska Rusija ekstremni primjer državne represije u kojoj je nasilje pogađalo cijelo društvo. Riječ je, uz ostalo, o ubijanju sa strane države kao odmazde u uvjetima potpune nezakonitosti, tlačenja pojedinaca i životinjske okrutnosti. U tom spletu Merridale daje istaknuto mjesto pogromima Židova organiziranim od ruske carske policije. Odnos prema životu i smrti iz posljednjih godina carske Rusije nije nestao sovjetskom revolucijom. Uglavnom iste postupke u drukčijem okviru primijenila je i nova vlast.

Suvremenici su preko noći doživjeli reinterpretaciju prošlosti i potpun preokret prijašnjih dogmi tumačenja zbilje kako nakon 1917. tako i poslije sloma sovjetskoga režima. Stari običaji i vjerovanja ipak su preživjeli nakon 1917. a i po slomu sovjetskoga režima. Autorica kaže da je odnos prema smrti bio aspekt boljševičke kulture koji je dugovao jednako mnogo ruskoj tradiciji kao i tobožnjoj «znanstvenoj marksističkoj» ideologiji. Različite pojave u carskoj Rusiji kao seljačke pobune, gradski nemiri, nacionalni i društveni pokreti bili su prikazani u novim omotima i postali su herojska borba proletarijata i siromašnoga seljaštva pod vodstvom Komunističke partije Sovjetskoga Saveza.

Cilj Lenjinove revolucije bilo je osvajanje državne moći, a nije ga zanimala izgradnja civilnoga društva. Indiferentnost i nehanje prema životu i smrti postao je preduvjet za sustavne brutalnosti. Slavili su se prije svega heroji i mučenici revolucije 1917. i građanskoga rata u velikim «crvenim» sprovodima s posebnim ritualima. Uvedeni su blagdani u čast novih svetaca, revolucionarni panteon se brzo punio. Opisujući mučenje i ubijanje sa strane «bijelih» i «crvenih» u građanskome ratu, a posebno pokolj civilnoga stanovništva, autorica ističe da je tada puko preživljavanje postalo jedini cilj pojedinaca. Građanski rat brutalizirao je cijelo stanovništvo i promovirao političku kulturu bezdušnoga nasilja i omalovažavanja života.

Trauma i nasilje oblikovali su Sovjetski Savez jednako kao ideologija, ekonomski pritisak i sukobi oko političke moći. Prvobitna sovjetska demokracija se izgubila, a teror vlasti na temelju običnih naređenja postao je standardno sredstvo rješavanja problema. Razvijao se novi mentalitet i način opisa svijeta gotovo isključivo ideološkim pojmovima. Novi se moral nije obazirao na pojedinačni život i smrt jer se temeljio najvećim dijelom na mitu o budućnosti revolucije uz pomoć svjetskoga proletarijata. Ljudi su javno htjeli ili morali biti sovjetski građani koji se zalažu za klasnu revoluciju i svjetsko bratstvo, a krili su vlastita iskustva sa smrću svojih bližnjih u građanskom ratu, u velikoj gladi a kasnije u Staljinovim čistkama. Krajem dvadesetih godina je osvrtnje na probleme pojedinaca izazivalo službenu kritiku. Individualizam se osuđivao kao «buržoaski».

Merridale obraća mnogo pažnje sovjetskoj protureligijskoj kampanji dvadesetih i tridesetih godina koja je utjecala na svakoga sovjetskoga državljana i nastojala promijeniti njegov stav prema smrti i okvir sjećanja. Ironija je što su Sovjeti spriječili kult obožavanja kostiju svetaca Pravoslavne crkve, a istovremeno stvorili vlastitu relikviju u lešu mumificiranoga Lenjina. Sovjetsko je carstvo stvoreno na kostima jednoga sveca.

Manjak opskrbe stanovništva, racioniranje životnih namirnica, a pogotovo valovi gladi krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina bili su kronične popratne pojave prijelaza Sovjetskoga Saveza na politiku petogodišnjega plana, nasilne kolektivizacije na selu i centralističke izgradnje industrije. Golem broj mrtvih i ubijenih izazvale su masovna kolektivizacija na selu i «dekulakizacija» oko pet milijuna bogatijih seljaka kao sabotera socijalističke izgradnje. Nestala su cijela sela, a Ukrajinci danas tvrde da je riječ o genocidu. Merridale pokazuje kako je službena cenzura sprječavala obavijesti o tim strahotama. Sam pojam gladi bio je kontrarevolucionaran. Kao uvijek, kada je riječ o masovnoj smrti, pitanje je koliko su o tome znali oni koji nisu bili neposredno pogođeni, jesu li bili prisiljeni ne vidjeti, jesu li neizrecivu katastrofu namjerno ignorirali.

Iz autoričine priče se vidi kako u reakcijama na masovne smrti prevladava negacija postojećega i obilježava sovjetski mentalitet. Njena «nova oralna historija» zapravo obavještava kako su ljudi živjeli nakon traumatskih iskustava, a da nisu nikada o tome govorili. To je «zaboravljanje» način života milijuna ljudi u Staljinovoj eri. Autoričini su ispitanici pričali o svojim doživljajima u fragmentima koji su se sačuvali, unatoč brisanju javnoga okvira za sjećanje. «Dekulakizacija» koju su mnogi doživjeli i preživjeli bila je pedesetak godina sramotna tajna. Mnogi su se morali prilagoditi danim okolnostima kako bi preživjeli. Oni su bili ujedno žrtve i prisilno suradnici režima. To je bila strategija milijuna kako bi sačuvali svoje živote.

Razumije se da su ispitanici pričali autorici o stravičnosti i masovnosti umiranja i ubijanja u Staljinovim logorima. Pedesetogodišnja cenzura onemogućila je kolektivno sjećanje pa je Merridale slušala samo strašne priče pojedinaca onih koji su sami bili u logoru ili njihove rodbine. Pritom je dojmlijava bila činjenica da neki preživjeli robijaši još uvijek dokazuju svoju nevinost i radije tvrde da se u njihovu slučaju dogodila pogreška nego da uzroke traže u stravičnosti sustava. Kaže da još uvijek mnogi ljudi u Rusiji vjeruju u krivnju osuđenih. Čak i oni koji su nakon Staljinove smrti bili rehabilitirani morali su pred javnošću dokazivati svoju nevinost. Kao svjedoci života i smrti u gulagu brojni su povratnici loše, dočekani jer su govorili o događajima koje je većina željela zaboraviti.

Prema Merridalovoj, razni su događaji, od osude i pogubljenja Lenjinove elite do gulaga, oblikovali proces komemoracije i zaboravljanja. Nitko nije javno tugovao za svojim ubijenim rođacima, svi su pokušavali nastaviti sa svojim životima bilo kako, sakrivajući uspomene. No priča o zaboravljanju ipak je složenija od traženja uzročnosti samo u službenoj cenzuri.

Autorica zatim ističe kako je «veliki domovinski rat» protiv nacista, kao možda najveće iskušenje koje je rusko stanovništvo ikada doživjelo, bio, za razliku od drugih pripovijesti o smrti i tugovanju, uvijek bitan dio sovjetskoga javnoga sjećanja. Prikazujući kako je uspomena na taj stravičan rat, u kojem je poginulo vjerojatno oko 40 milijuna ljudi, djelovala pri jačanju sovjetskoga sustava, Merridale ističe da je 1,5 milijun od 6 milijuna Židova ubijenih od nacista u holokaustu stradao u Sovjetskom Savezu. Kaže da je šutnja o holokaustu na sovjetskom tlu bila možda najzlokobnija od šutnji pri službenim ceremonijama komemoracije. Autoričini ispitanici govorili su samo o sovjetskim životima uopće. Suvremena spoznaja nakon otkrivanja spomen-područja Babi Jar kod Kijeva, gdje su nacisti u dva dana strijeljali oko 33.000 Židova, izaziva samo okretanje glave i novu šutnju.

Merridale je zabilježila i sjećanje na nacističku blokadu Lenjingrada gdje je od bombardiranja, gladi i smrzavanja umrlo deset puta više ljudi nego u Hirošimi, pa za mnoge umrle nije bilo ljesova ni mjesta za pogreb.

Mogu se ispričati mnoge alternativne pripovijesti o Domovinskoj ratu. No sada, kada je propao Sovjetski Savez, sjećanje na nj kao na ruski nacionalni rat postalo je osnova za veliki dio suvremenoga ruskoga samorazumijevanja. Uglavnom se osuđuje sve što se ne uklapa u opću herojsku sliku. Rusi se ne žele baviti nekontroliranom boli i traumama koji ne nalaze mjesta uz njihova sjećanja simbolizirana spomenicima od kamena i bronce. Sovjetski državljani koji su preživjeli rat ne žele se sjećati trauma, oni sebe ne vide kao žrtve nego kao heroje. U društvu u kojem su postojale bezbrojne tajne i gdje je šutnja bila osnovno pravilo, ratni su se veterani kretali u okviru službenoga odnosno dopuštenoga sjećanja. Žrtve ratnih gubitaka druge vrsti počeli su izlagati svoje priče tek u doba «glasnosti».

Valja istaknuti da u Sovjetskoj Savezu nije bilo dovoljno šutjeti. Većina državljana morala se javno složiti sa službenim pričama o tome kako život postaje bolji i sretniji. Beskrajno ponavljanje, kao mantra, utjecalo je na mnoge ljude da su i sami počeli vjerovati u te bajke. Pritom valja uzeti u obzir da su sovjetski državljani, osim Staljinove srednje klase, bili, prije svega, zabavljeni borbom za preživljavanje u okruženju dugotrajne brutalizacije. Sovjetski način prevladavanja bolnih osjećaja sastojao se u teškom radu i pozdravljanju zastave.

U svom izvještaju Merridale govori i o fenomenu Staljinove smrti. Nakon toga, u vrijeme Hruščova, postalo je teško sačuvati udobne iluzije. Priče zatvorenika, koji su se pomalo vraćali iz gulaga, nisu se mogle jednostavno zabaciti. Počelo je ispitivanje dotadašnje šutnje a pojavili su se i disidenti.

Retorika jedinstva, napretka, poboljšanja u Sovjetskoj Savezu bila je u oštroj suprotnosti sa zbiljom izuzetnih društvenih teškoća, korupcije i voluntarizma. Zato su sovjetski ljudi imali dvostruki život. S jedne su se strane javno izjašnjavali za sovjetski sustav, a kod kuće su se podavali svojim osjećajima gubitka iluzija pričajući i protusovjetske viceve. No u godinama uoči propasti Sovjetskoga Saveza intelektualci-disidenti doživjeli su izuzetnu afirmaciju. Pasternakovu pogrebu prisustvovalo je veliko mnoštvo, a slavili su se književnici kao Mandelstam i Ahmatova.

Ističući goleme preobrazbe nakon što je Gorbačov 1985. postao sekretar Partije, Merridale kaže kako je černobilska atomska katastrofa (1986) prvi put jasno i javno otkrila krivnju sovjetskoga vodstva u vezi s izuzetno lošim vođenjem poduzeća i širenjem lažnih obavijesti. Černobil je postao posljednja katastrofa staroga sovjetskoga uređenja i njegove posljedice prisilile su vodstvo na preispitivanje svih vrijednosti sovjetskoga sustava, a dakako i vladajuće kulture negacije. Gorbačov se odlučio na «glasnost» koja je pomalo počela bistrirati gustu sovjetsku maglu.

Prije toga, službene su slike prošlosti prekrivale one osobne, no u doba «glasnosti» izlila se prava «plima» kostiju. Naime, otkrivene su prve Staljinove masovne grobnice, a s njima je počeo proces ponovnoga otkrića prošlosti s novim pričama sada punim osjećaja srdžbe, krivnje, žalosti, ponekad i grižnje savjesti. Iskopavanja mrtvih, započeta krajem osamdesetih godina, locirala su pa i identificirala ubijene žrtve, dala su im pripovijesti pa i imena. Strašna istina o ubijenima sve je više prevladavala sovjetski kič i laži.

Susret s povijesnom zbiljom bio je bolan autoričinim ispitanicima koji su preživjeli Staljinovu represiju. Nakon dugotrajne službene šutnje, neki od njih sada su mogli stajati u određenoj šumi ili uz granitni kamen i vjerovati da tamo leže kosti njihovih najmilijih. Dakako, među preživjelima i rođacima nastavlja se rasprava o činjenicama i kostima. Neki skeleti postaju nekadašnji nositelji nacionalnoga oslobođenja, drugi opet mučenici Pravoslavne crkve.

Pristup ubijenima je različit i ovisi o tome je li netko pripadao generaciji političkih radikala, bivših disidenata ili ostarjelim preživjelima Staljinove strahovlade. U svim tim dojmivim događajima veliku je ulogu imala rehabilitacija članova Centralnoga komiteta, Staljinovih žrtava. U svakom slučaju spomenici i sjećanja na ubijene postali su snaga u tekućoj politici, a ne samo sredstva za oživljavanje prešućene prošlosti. Riječ je naime o istraživanju cijeloga opsega ubijanja u vrijeme sovjetske vlasti, o poticanju ljudi da se sjećaju i da ponovno otkriju svoje priče. Dok se za milijunima muškaraca i žena, Staljinovih žrtava, tugovalo u tajnosti, sada su one postale sastavnice prošle zbilje i suvremenoga života. To je obilježilo razgovore autorice i njenih ispitanika. Bit staljinizma prvi je put postala vidljiva u pričama pojedinaca.

Merridale kaže kako se u neruskim republikama Staljinove žrtve smatraju borcima za nacionalno oslobođenje. Posebnu pažnju obraća činjenici uskrsnuća religije i nacionalizma nakon sedamdeset godina represije. Tako je zamjenom jedne dogme i jednoga svećenstva drugima ispunjena praznina koju je ostavio sovjetski sustav. Ukratko rečeno, od 1987. do 1991. postalo je upitno sve ono što je bilo sveto u Sovjetskome Savezu. No otvaranje te prošlosti vrlo je selektivno s obzirom na goleme potrebe u vrijeme i nakon raspada Sovjetskoga Saveza.

Merridale je dakle htjela prikazati tamu u Rusiji 20. stoljeća, izvanredne patnje njena stanovništva. No ujedno je željela istaknuti njegovu vitalnost i dostojanstvo. Glad, građanski rat, rat i eksproprijacija, i uopće diktatura režima teme su svakoga poglavlja ove knjige.

Sa zabranom Komunističke partije i rehabilitacijom žrtava 1991-1992. zacijelo je započelo novo razdoblje i dalje s otvorenim problemima koji se, uz ostalo, odnose na smrt i uspomene. Nije bilo progona nekadašnjih straža, informanata, istražitelja koji su donekle i sami žrtve jer su i oni bili zatvarani ili im sustav nije omogućio drugi izbor. U ruskoj je kulturi ideja osobne odgovornosti uglavnom maglovita. Zato autorica misli da je pri razmatranju nasilne prošlosti, prelako govoriti samo o krivnji «sistema». Uostalom, suvremeni zagovornici turbo-kapitalizma i međunarodnih trgovačkih koncesija uglavnom su djeca stare elite. Utjecaj prikupljen pod sovjetskom vlasti još je uvijek važan. Nekadašnji pripadnici stare Komunističke partije velikim su dijelom zastupljeni u suvremenoj mafiji. Opasan je put iskopati imena, otvarati nove svađe, no drugi je izbor nova šutnja i strah. Je li ruski narod, povijesno obilježen nasiljem, osuđen da ga stalno ponavlja? Svaka kultura ima svoje načine zamišljanja svijeta u kojem su mrtvi zapravo još uvijek živi. Kako će mrtvi živjeti dalje u Rusiji?

Mirjana Gross

BORISLAV GRGIN, Počeci rasapa. Kralj Matijaš Korvin i srednjovjekovna Hrvatska, Ibis grafika, Zagreb 2002, 285 str.

Knjiga znakovita naslova *Počeci rasapa* zapravo je dopunjena i dijelom izmijenjena doktorska disertacija pod naslovom *Kralj Matijaš Korvin i Hrvatska* koju je autor obranio

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI 37

U SPOMEN IGORU KARAMANU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

FF press

ZAGREB 2005.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 37

Izdavač

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača

Miljenko Jurković

Glavni urednik

Borislav Grgin

Uredništvo

Ivo Goldstein
Boris Olujić
Mario Strecha
Božena Vranješ-Šoljan

Tajnik uredništva

Hrvoje Gračanin

Adresa uredništva

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120 150, 6120 158, faks ++385 (0)1 6156 879

Časopis izlazi jedanput godišnje

Ovi su Radovi tiskani uz financijsku potporu
Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Naslovna stranica

Iva Mandić

Računalni slog

Boris Bui

Lektura i korektura

Ivan Botica

Tisak

Tiskara Rotim i Market, Lukavec

Tiskanje dovršeno u listopadu 2005. godine

Naklada

400 primjeraka